

Пій XII і Друга світова війна: чому мовчав Папа?

ОЛЬГА ГЕРАСИМЕНКО

1 КВІТНЯ 2020

Голос Церкви споконвіку був важливий для світу. Саме на її вчення та моральний авторитет спиралися люди, зустрічаючись із новими проблемами й викликами. Навіть зараз у кризових ситуаціях суспільство надає великого значення словам римських понтифіків. І не меншого – їхньому мовчанню.

Папа Пій XII у Римі, 1943 рік. Copyright AP Photo

У березні 1939 року, коли над світом вже нависло похмуре передчуття катастрофи, папою став кардинал Еудженіо Марія Пачеллі – Пій XII. Понтифікові, чий герб прикрашав білий голуб,

а девізом були слова «Opus iustitiae pax», довелося вести човен святого Петра поміж двох небезпечних вогнів: комунізму й нацизму.

Минуло більш ніж сімдесят років, однак постать цього папи досі лишається суперечливою. Беатифікаційний процес Пія XII, відкритий іще 1965 року, через спротив деяких представників єврейської громади відклали до детальнішого дослідження його діяльності під час Голокосту. Найчастіше папу звинувачують у тому, що під час Другої світової війни він мовчав, утримуючись від засудження злочинів нацистського режиму. Про «мовчання Пія XII» написано чимало текстів, наукових і художніх, і знято не один фільм. Після того як Папа Франциск постановив відкрити ті ватиканські архіви, які стосуються понтифікату Пія XII, сказавши, що «Церква не боїться історії», інтерес до цієї постаті знову зріс.

Комуністична історіографія затаврувала Пія XII як «Гітлерового папу», і відлуння цього міфу час від часу чути й нині. Творенню такого образу насамперед посприяли пізніші, часом відверто художні тексти – такі, як п'єса Рольфа Гокгута «Представник» (1963), що зображає папу боягузом, який ігнорує масові знищення євреїв.

Найбільшим гріхом Пія XII в очах комуністів були непохитні антикомуністичні переконання, через які він навіть під час Другої світової війни відмовився підтримати Радянський Союз. Червона пропаганда подавала це як підтримку нацистів, хоча насправді папа вважав людиноненависницькими обидві ідеології. Пій XII говорив, що «світ не можна ділити на фашистів та антифашистів – лише на тих, хто за або проти Христа», а отже, нацистський і комуністичний режими однаково неприйнятні для християн.

Офіційну думку Церкви про загрозу нацизму було висловлено ще 1937 року в енцикліці «Mit brennender Sorge» («З великим занепокоєнням»), яку оприлюднив Пій XI. Передмову до неї написав тоді ще кардинал Пачеллі, державний секретар Святого Престолу. Енцикліка, написана німецькою мовою, засуджує нацистську расову теорію, поганське коріння націонал-соціалізму й уявлення нацистів про Бога. Про неї не оголошували завчасу, як це роблять зазвичай; навпаки, підготовку тексту тримали в таємниці, аби забезпечити вільне його проголошення в усіх церквах Райху. На думку деяких дослідників, нацисти сприйняли енцикліку як заклик до боротьби з гітлерівським режимом, наслідком чого стали переслідування католиків. Інші ж вважають документ занадто м'яким і поступливим.

У палких дискусіях, що точаться навколо позиції Церкви в часи Другої світової війни й Голокосту, часто відсувають на другий план чи й зовсім ігнорують вкрай важливий аспект: тодішнє становище Святого Престолу. Механізмів реального впливу на політику країн, які опинилися під владою нацистів, Ватикан не мав. Вірити, що одержимий божевільними ідеями

Гітлер прислухається до слів папи, могла хіба дуже наївна людина, але Пій XII, що багато років працював на дипломатичних посадах, зокрема був нунцієм у Німеччині, добре розумів тонкощі та складнощі ситуації, у якій опинився як пастир усієї Церкви.

20 липня 1942 року в нідерландських храмах пролунало звернення Конференції єпископів, що відкрито засуджувало нацистську політику. У відповідь райхскомісар Нідерландів наказав заарештувати й вислати до концтаборів усіх охрещених євреїв. Серед них була й кармелітка Тереза Бенедикта від Хреста, у миру – Едіт Штайн, свята Католицької Церкви. Цей трагічний випадок – лише одна з багатьох ілюстрацій того, що іноді Церква потрапляє в ситуації, із яких немає єдиного правильного й безкровного виходу. Без сумніву, мужність ієрархів нідерландської Церкви заслуговує поваги, адже вони не злякалися піднести голос в ім'я істини, яка для християнина перевершує все. З другого боку, це прирекло на загибель тих людей, що доти перебували у відносній безпеці. Чи міг дозволити собі папа, відповідаючи за вірян усього світу, вчинити так само?

На засіданні колегії кардиналів 1943 року Пій XII застерігав: «Усі наші публічні висловлювання мусять бути ретельно зважені в інтересах жертв, щоб ми не погіршили їхнього становища». На думку німецьких єпископів воєнних років, папу «змушували мовчати там, де він волів би кричати, а там, де він хотів би діяти, змушували терпляче чекати». Сестра Паскаліна Ленерт, що протягом більш ніж сорока років була особистою економкою й довіреною особою Пія XII, свідчить, що в приватних розмовах він не добирав дипломатичних виразів, називаючи нацизм диявольським явищем, а Гітлера – «божевільним, який нищить усе навколо себе, топчучись по трупах». За словами одного із секретарів, папа навіть заочно читав молитви екзорцизму над Гітлером, вважаючи, що абсолютне зло, яке втілює фюрер, не може походити від людської природи.

Мовчання перед обличчям зла зазвичай сприймають як вияв слабкодухості чи навіть боягузтва. Але іноді саме для того, аби промовчати, потрібна неабияка мужність. Адже мовчання зовсім не означає пасивності й бездіяльності – і папа діяв, виважуючи кожен крок і намагаючись зробити усе можливе задля порятунку життів. «Понтифікат Пія XII був позначений серйозними труднощами й болісними постановами людської та християнської розсудливості, які комусь могли б здаватися стриманістю», – зазначав папа Франциск.

Є багато свідчень про величезні зусилля, яких Пій XII докладав, аби врятувати якомога більше людей. Гордон Томас, автор монографії «Євреї Папи: таємний план Ватикану з порятунку євреїв від нацистів», мав можливість дослідити неоприлюднені документи Святого Престолу та поспілкуватися з очевидцями й учасниками подій. Він знайшов докази того, що папські палаци, як і монастирі, храми, семінарії та лікарні, за вказівкою Пія XII слугували схованками

для переслідуваних. Євреям таємно видавали фальшиві посвідки про хрещення; було налагоджено мережу, аби перевозити їх до Рима; вони навіть служили в лавах палатинської гвардії Ватикану. Ця тиха, але невтомна й самовіддана робота врятувала, без перебільшення, багато тисяч життів, і тривала вона на тлі «мовчання Папи», яке досі обурює багатьох людей.

Головний рабин Рима, Ізраель Золлі, після війни охрестився, узявши ім'я Еудженіо Марія – на честь папи, чиї заслуги в порятунку євреїв не раз публічно називав неоціненними. Інші видатні єврейські діячі, такі, як прем'єр-міністр Ізраїлю Голда Меїр чи президент Всесвітнього єврейського конгресу Наум Гольдман, зі вдячністю говорили про допомогу й підтримку Святого Престолу. Вони були безпосередніми свідками історичних подій, а отже, мали змогу оцінювати діяльність Пія XII реальними мірками свого часу, на відміну від пізніших його критиків.

Без сумніву, Пій XII добре розумів, що в обставинах, у яких світ чекає від папи особливо гучного голосу, мовчання може бути хибно витлумачене й використане проти нього. Опинившись перед непротим моральним вибором, він обрав шлях не слів, а справ; не заяв, а наполегливої мовчазної праці в ім'я самого життя. У певному сенсі Пій XII приніс у жертву власне добре ім'я, давши критикам широке поле для інтерпретацій; але для намісника Христа ім'я – ніщо поряд із долями мільйонів овець, яких йому доручено пасти.